

S. JANKAUSKAS

NUO KO PRIKLAUSO MOKSLO VERTĖ?

Paskutiniosios pozityvizmo atmainos — postpozityvizmo — atsiradimas atspindėjo pokyčius mokslo filosofijos problematikoje. Ne taip, kaip tiesioginis jo pirmtakas — neopozityvizmas, kuris mokslą statiškai analizavo bei rekonstravo, postpozityvizmas užsimojo paaiškinti mokslo vystymąsi¹. Prie naujos problematikos buvo pereinama stichiškai, ir natūralu, kad tyrimo metodai liko tie patys — loginė analizė ir struktūrinis modeliavimas. Šie metodai orientavo tirti mokslo turinį ir leido atskleisti jo vidinio sąlygotumo prieštarinę (dedukcinės logikos požiūriu) pobūdį — nutrūkstamumo (N. Hensonas, T. Kunas, P. Fejerabendas) ir perimamumo (S. Tulminas, I. Lakatas, V. Štegmuleris) momentus, ryšį su „metafizinėmis“ (filosofinėmis) idėjomis (T. Kunas, S. Tulminas, M. Vartofskis) bei kitus ypatumus. Mokslo turinio vidinio sąlygotumo tyrinėjimas savo ruožtu skatino domėtis mokslo istorija ir pamažu buvo prieita prie mokslo vienetų — paradigmų (T. Kunas), tyrimo programų (I. Lakatas), teorijų (P. Fejerabendas), sąvokų (S. Tulminas) — kaitos problemos išsąmoninimo. Loginis požiūris, suskaidęs (mokslo) istorijos regą į (autonomiškas) „vidinę“ — mokslo turinio raidą — ir „išorinę“ — socialpsichologinį pažinimo vyksmo apvalkalą — istorijas², neleido išvelgti galutinių tos kaitos priešasčių ir paliko atvirą pažinimo prigimties klausimą. Šio klausimo sprendimo buvo bandoma išvengti, kreipiant dėmesį vien į tai, kaip mokslas vystosi. Bet tiek deskriptyvinės (T. Kunas, S. Tulminas), tiek normatyvinės (P. Fejerabendas, I. Lakatas) mokslo raidos rekonstrukcijos atvejais šis klausimas vis vien iškildavo, tiesa, jau įgavęs kitą pavidalą. Pirmu atveju galų gale buvo atsiremama į vertybes³, o antru — į normas, reguliuojančias mokslo vienetų atranką. Vertybių prigimties klausimą dar buvo galima laikinai atidėti, laikant jas tiesiog duotomis, o laisvai sukonstruotas normas būtinai reikėjo pagrįsti iš karto (ir būtent taip

¹ Apie priešastis, sąlygojusias šią problematikos kaitą, žr. *Jankauskas S. Kelyje į epistemologinį anarchizmą.* — Problemos 29.

² Žr.: *Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции.* — В кн.: *Структура и развитие науки.* — М., 1978, с. 203.

³ Žr. *Kuhn T. Objectivity, Value Judgement, and Theory Choice.* — In: *Kuhn T. Essential Tension.* — Chicago, 1977, p. 321—339.

užmaskuoti metodologinę savivalę). Tačiau tai buvo galima padaryti tik dirbtinai įvedant „metafizinį“ principą, suteikiantį mokslo žaidimui (pagal tam tikras taisykles-normas) epistemologinę prasmę⁴. Sukonstravus vienu iš minėtų būdų mokslo raidos modelį, vaizduojantį mokslą kaip procesą, natūraliai turėjo iškilti klausimas apie tokio proceso paskirtį ir jo ryšį su žmogiškąja egzistencija. Šis klausimas kurį laiką liko vidinių ginčų, kylančių gretinant skirtingus mokslo ypatumus absoliutiniančias ir į visuotinį reikšmingumą pretenduojančias (irgi universalių loginio metodo pretenzijų rezultatas!) mokslo koncepcijas, šešėlyje⁵, ir tik kartkartėmis jis iškildavo kaip mokslo pažangos problema. Tačiau, apsiribojus vidine mokslo analize, šios problemos sprendimas galėjo būti tik negatyvus, nes negalima pagrįsti vidinio pažangos kriterijaus. Taip yra dėl to, kad paties pažinimo proceso negalima aiškinti be koncepcijos, apimančios pažinimo objektą ir ryšį su juo, t. y. nesiremiant tam tikra tikrovės samprata. Ir, antra, kiekvieno proceso pažangos sąvoka įgyja prasmę tik susieta su žmogiškąja egzistencija, t. y. įgaudama reikšmingumo žmogui turinį. Taigi abiem atvejais būtina reikia peržengti mokslo vidinės (loginės) analizės ribas. To nepadarius, pažinimo pažangos koncepcija tėra tik regimybė, palaikoma tikėjimo, kad tam tikras mokslo ypatumas, pavyzdžiui, teorijų faktinio turinio augimas⁶, išreiškia pažinimo pažangą, ir vienintelė nuosekli išvada yra reliatyvizmas. Tokią išvadą ir padarė P. Fejerabendas, reziumuodamas postpozityvizmo ieškojimus. Ši išvada kėlė abejonę mokslo verte apskritai ir paskatino P. Fejerabendą peržiūrėti pozityvistinę prielaidą apie išimtinę mokslo vietą žmogiškojoje kultūroje. P. Fejerabendas ryžosi nustatyti tikrąją mokslo vertę ir, remiantis ja, nurodyti mokslui deramą vietą visuomenės gyvenime.

Palikus atvirą mokslo prigimties klausimą⁷, mokslo vertė galėjo būti pamatuota tik tiesioginio jo reikšmingumo žmogui aspektu. Todėl P. Fejerabendui mokslo pervertinimo išeities tašku tapo egzistencinė mokslinio požiūrio kritika, nužymėta dar S. Kierkegoro „Nemoksliniame užbaidamajame prieraše prie filosofijos trupinių“⁸. Šios kritikos esmė — mokslinio mąstymo svetimumo egzistenciniams žmogaus poreikiams konstatavimas. Anot S. Kierkegoro, užuot atsakęs į klausimą, „kuo patenkinti egzistuojančią esybę (žmogų.— S. J.) tiek, kiek ji yra egzistuojanti“⁹, mokslas savo objektyvumu ir sistemiskumu reikalavimais atitolina mąstantį subjektą nuo jo paties taip, „kad jis pradingsta pats sau ir tampa

⁴ Žr.: Lakatos I. *История науки и ее рациональные реконструкции*, с. 237.

⁵ Tokio ginčo klasikinis pavyzdys — diskusija tarp T. Kuno ir K. Poperio pasekėjų mokslo filosofijoje. Žr. *Criticism and the Growth of Knowledge*. Lakatos I., Musgrave A. (eds.). — Cambridge, 1970.

⁶ Žr.: ten pat, p. 188.

⁷ „Mes esame netoli tiesos teigdami, kad mokslo prigimtis dar slypi tamsoje“ (Fejerabend P. *Science in a Free Society*. — London, 1978, p. 73).

⁸ Ne veltui ši veikalą P. Fejerabendas priskiria prie savo pozicijos ištakų (Žr.: Fejerabend P. *Science in a Free Society*, p. 163).

⁹ Kierkegaard S. *Abschliessende unwissenschaftliche Nachschrift zu den philosophischen Brocken*. — Düsseldorf—Köln, 1957, Bd. I, S. 114.

spekuliacijos demonstravimo priemone (Schauvermogen)"¹⁰. P. Fejerabendas tartum sukonkretina: „Mokslinis požiūris į tikrovę gerbia tik efektyvumą ir teorinį adekvatumą ir visai nepaiso žalos, daromos žmogaus dvasiai“¹¹. O ši žala patiriama asimiliuojant šiuolaikinę kultūrą, kurioje vyraujanti vaidmenį atlieka mokslas. „Nuo pat vaikystės mes patenkame į socializacijos ir kultūrizacijos (pavartojant bjaurius žodžius bjauriai procedūrai pavadinti) procesą, palyginti su kuriuo naminių gyvulėlių, cirko žvėrių ir policijos šunų dresiravimas tėra vaikiškas žaidimas. <...> Koks tokio auklėjimo rezultatas? Tai <...> nuolankios, beesmės būtybės (non-entities), kurios veltui bando surasti savo nelaimės šaknis ir kurios praleidžia likusią savo gyvenimo dalį „ieškomos savės“. Bet, tęsdamos savo studijas, jos tik nustato, kad perspektyvos stoka iš tikro yra „mąstymo atsakingumas“, kad nemokšiskumas iš tikro yra „profesionalus kompetentingumas“ ir kad proto užkietėjimas yra „išsimokslinimas“¹².

Nepaisant dehumanizuojančio pobūdžio, mokslas užima centrinę vietą šiuolaikinėje kultūroje ir yra tiesiog suaugęs su valstybe. Jam skiriamos milžiniškos lėšos, kurias jis pragaistingai švaisto¹³, o auklėjimo sistemoje jis turi visišką monopolį¹⁴. Mokslo privilegijos grindžiamos dviem tariamai akivaizdžiomis prielaidomis — jo „ideologiniu“ neutralumu ir jo taikomuoju efektyvumu. Mokslo „ideologinis“ neutralumas tėra graži pasakaitė: moksle nėra universalus metodo, užtikrinančio ar bent darančio tikėtina sėkmę pasaulio pažinime. „Faktai patys savaime nėra pakankami mokslinių teorijų priėmimui ar atmetimui, ir erdvė, paliekama mąstymui, yra **per plati**; logikos ir tradicinės metodologijos draudimai pašalina per daug ir yra **per stauri**. Tarp abiejų plyti nuolat besikeičiančių žmogiškųjų idėjų sritis“¹⁵. Taigi moksle visada lieka vietos subjektyviam sprendimui arba savivalei¹⁶, o tai ir rodo, kad mokslas yra „ideologiškas“, kartu ir lygiavertis kitoms pasaulio dvasinio apvaldymo formoms.

Nors mokslas praktiniu požiūriu yra efektyvus, ypač turint galvoje technikos pasiekimus, vis dėlto tai nėra pakankamas pagrindas mokslo

¹⁰ Ten pat, p. 52.

¹¹ *Feyerabend P. Science in a Free Society*, p. 178.

¹² Ten pat, p. 174–175.

¹³ „Kellionė į mėnulį <...> išdžiūvusio, beorio, karšto akmens aplankymas <...>. Milijardai tuščiai išleistų dolerių <...> kvailas ir tuščias užsiėmimas“ (ten pat, p. 31).

¹⁴ „Fizikos, astronomijos, istorijos privalu mokyti; jų negalima pakeisti magijos, astrologijos ar padavimų studijomis“ (ten pat, p. 74). „Nesakoma: Pasulyje yra žmonių, tikinčių, kad žemė sukasi aplink saulę, tuo tarpu kiti manė žemę esant tuščia sfera, gaubiančia saulę. Sakoma: žemė sukasi aplink saulę, o visa kita yra kvailystė“ (*Feyerabend P. Ausgewählte Schriften*. — Braunschweig. Bd. 1. Der wissenschaftstheoretische Realismus und die Autorität der Wissenschaften, 1978, S. 352).

¹⁵ *Feyerabend P. Ausgewählte Schriften*, Bd. I, S. 355.

¹⁶ Šią savivalę P. Fejerabendas iliustruoja šiuolaikinės medicinos pavyzdžiu. „Kas nepatyrė, kad vienas daktaras siūlo vieną operaciją, kitas — kitą, o trečias tuo tarpu atmeta bet kokią chirurginio įsikišimo galimybę ir pasikliauja natūralia organizmo pagijimo galia ar vaistais“ (ten pat, p. 353).

vaidmeniui absoliutinti. Pirmiausia, mokslo praktiniai rezultatai išpūdingi tik dėl to, kad greta nėra jokių alternatyvų. Mokslui viešpataujant politiškai, neįmanoma jo alternatyvų (P. Fejerabendo žodžiais tariant, kitų „tradicijų“), pavyzdžiui, mitų, visapusiškai plėtoti, o kartu ir mokslo ir jo alternatyvų pasiekimų objektyviai sugretinti. Galbūt šiuolaikinis mokslas istoriškai įrodė savo galią sąžiningoje kovoje su varžovais savo atsiradimo metu? Nieko panašaus, „mokslas šiandien stovi pirmajame (kultūros.— S. J.) plane todėl, kad <...> mokslininkams pasisėkė „įsivertinti“¹⁷. Pats P. Fejerabendas stebisi šiuo faktu, išvelgdamas čia pirmiausia galilėjiškos mokslo propagandos rezultatą.

Kita vertus, mokslo pasiekimai nėra autonomiški: „nėra nė vienos „mokslinės“ idėjos, kuri nebūtų pavogta iš kur nors kitur. <...> Astrologija pasimokė iš pitagoriečių, taip pat iš platoniško pomėgio sferiniams judėjimams, medicinos pionieriai savo amato mokėsi iš gydymo žolelėmis, iš pribuvėjų, raganų, keliaujančių vaistininkų psichologijos, metafizikos ir fiziologijos. Mokslas iš visur semiasi „nemokslinių“ idėjų ir metodų, ir visur tyliai apeina procedūras, kitais atvejais laikomas „mokslo esme“¹⁸. Galiausiai nuomonė, kad mokslas yra pranašesnis už jo alternatyvas, pavyzdžiui, kad mokslinė medicina yra pranašesnė už liaudiškąją, tėra pačių mokslininkų nemokšiško požiūrio: jie paprasčiausiai nestudijavo alternatyvių gydymo metodų, naudojamų liaudies medicinoje, ir atmeta juos, remdamiesi tik gaudais.

Visi čia paminėti argumentai, anot P. Fejerabendo, aiškiai rodo, kad mokslas šiuo metu užima visuomenės gyvenime vietą, neatitinkančią jo tikrosios vertės, taigi parazituoja kitų „tradicijų“ atžvilgiu. Tiesa, „XVII, XVIII ir XIX amžiuose mokslas buvo išlaisvinanti jėga; ne todėl, kad būtų suradęs tiesą ar teisingą metodą, bet todėl, kad apribojo kitas ideologijas ir kartu teikė erdvės individualiam mąstymui“¹⁹. Štai kodėl, pasak P. Fejerabendo, XIX amžiuje buvo galima „tikėtis, kad mokslas padės darbininkams jų kovoje už socialinę ir mąstymo laisvę <...> Tačiau ideologijos gali išsigimti ir tapti dogmatinėmis religijomis <...>. Jos pradeda išsigimti su pirmaisiais savo sėkmės požymiais ir tampa dogmomis nuo to momento, kai sutriuškinama opozicija: jų triumfas yra jų nuopuolis“²⁰. Mokslas vienu metu atliko svartų vaidmenį atskiriant bažnyčią nuo valstybės, o dabar atėjo eilė tokiam žingsniui ir jo paties atžvilgiu. Laisvojoje visuomenėje, sutvarkytoje pagal J. S. Milio „Apie laisvę“ principus²¹, mokslas turi būti atskirtas nuo valstybės. Tik taip galima panaikinti išnaudojimą (vienų „tradicijų“ kitomis) dvasinėje sferoje ir užtikrinti sąlygas maksimaliai individo savisklaidai. „Toks atskyrimas gali būti vienintelė galimybė pasiekti humaniškumui, kurį esame

¹⁷ Ten pat, p. 357.

¹⁸ Ten pat, p. 358—359.

¹⁹ *Fejerabend P. Science in a Free Society*, p. 75.

²⁰ Ten pat.

²¹ Žr.: *Mill J. S. On Liberty*.— In: *Great Books of the Western World*, vol. 43, 1955, p. 272—273.

pajėgūs įgyvendinti²², bet iki šiol dar neįgyvendinome“²³. „Nereikia baimintis, kad toks atskyrimas sukels technologijos krachą. Visada bus žmonių, kuriems patinka tūti mokslininkais. <...> Graikija vystėsi ir progresavo, galėdama remtis nenorinčių dirbti vergų patarnavimais. Mes vystysimės ir progresuosime daugybės vergų, trokštančių dirbti universitetuose ir laboratorijose, sąskaita“²⁴.

Kaip rodo provokuojantis paskutiniosios ištraukos tonas, P. Fejerabendas tiki propagandos galia ir siekia filosofiniais argumentais padaryti perversmą žmonijos istorinėje raidoje²⁵. Manant, kad šiuolaikinis mokslas tapo visuomenės gyvenimo šerdimi tik propagandos dėka, natūralu manyti, kad lygiai tokiu pat būdu galima ir „atkurti teisybę“. Šiuolaikinio mokslo tėvo — G. Galilėjaus darbuose, iš tiesų, netrūko įtikinėjimo elementų²⁶, o tai leidžia jį laikyti ne tik mokslininku, bet ir naujos mokslinės kultūros platintoju²⁷. Pastarasis G. Galilėjaus vaidmuo sukelia objektyviai nepaaiškinamos savivalės akto išpūdį, tik neinant toliau jo motyvų analizės²⁸ (vėlgi loginės analizės ribotumo rezultatas!). Tuo tarpu gilesnis požiūris rodo jį esant Renesanso istorinės misijos vykdytoju. Šiuolaikinį mokslą, paremtą eksperimentinio ir matematinio metodų vienvone, pagimdė padidėję Renesanso epochos praktiniai poreikiai²⁹. Tačiau tik tapęs universitetinės kultūros dalimi, mokslas galėjo padėti „įveikti savivalę, atsitiktinumą ir subjektyvumą gamyboje bei technikoje, užtikrinti gamybos normų koordinavimą bei praktinių problemų ir su jomis susijusių techninių klausimų konkretų ir sistemiską pažinimą“³⁰. Taigi ir šiuolaikinio mokslo atsiradimas, ir jo „propaganda“ galiausiai išreiškė pokyčius visuomenės ekonominėje struktūroje. Tik ignoruojant šios struktūros svarbą dvasinio gyvenimo reiškiniams, galima kelti pretenziją pasukti jau keturių šimtmečių inerciją įgavusį istorijos traukinį. Tai, beje, nereikia, kad žmonija negalėjo vystytis iš principo kitu keliu, t. y. viešpataujant kito pobūdžio civilizacijai³¹. Bet tas faktas, kad vis dėlto ji

²² P. Fejerabendo nuomone, dabartinės JAV (bent jau pagal konstituciją) yra pribrėndusios „tradicijų“ pluralizmu apibūdinamam humanizmui (*Feyerabend P. Science in a Free Society*, p. 133).

²³ *Feyerabend P. Against Method. Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge.*— London, 1975, p. 295.

²⁴ Ten pat, p. 299—300.

²⁵ Šią mintį P. Fejerabendas pasako ir tiesiogiai, nurodydamas, kad jo antrosios knygos paskirtis „yra pašalinti kliūtis, kurias intelektualai ir specialistai sukuria kitokioms, negu jų pačių, tradicijoms“ (*Feyerabend P. Science in a Free Society*, p. 7).

²⁶ Žr.: *Olschki L. Galilei und seine Zeit.*— Halle, 1927, S. 123.

²⁷ Ten pat, p. 118.

²⁸ Plg. *Engelsas F. Liudvigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga.*— V., 1967, p. 43—44.

²⁹ Plačiau žr. *Galilei G. Sensate esperienze e certe dimostrazioni.* Antologia a cura di Franz Brunetti e Ludovico Geymonat. Introdizione.— Bari, 1961, p. 5—36.

³⁰ Ten pat, p. 6.

³¹ Plg. „Mokslas nėra būtinas visuomenės gyvenimui, kultūrai vystyti, valstybei ar net imperijai sukurti. Juk buvo didžiulių imperijų, klestinčių civilizacijų (prisiminkime Persija arba Kinija), kurios išsivertė be jo arba beveik be jo“ (*Koyre A. Etudes d'histoire de la pensée scientifique.*— Paris, 1966, p. 358).

jau nuėjo šiuo keliu, kalba pats už save, t. y. rodo mokslo pranašumą kitų, istoriškai pasireiškusių „tradicijų“ atžvilgiu. Kita vertus, vargu, ar šiuolaikinio mokslo keliamoms problemoms reikia tokio drastiško sprendimo, kokį siūlo P. Fejerabendas.

Iš tiesų, moksle „nėra karališkojo būdo žinojimui plėtoti. <...> Natūrali atranka, besireiškianti „trečiajame objektyvaus žinojimo pasaulyje“, veikia ne kaip inžinierius, bet kaip mėgėjas meistrauti (bricoleur), nežinantis tiksliai, ką jis sukurs, bet išsaugantis visa surasta, pačius keisčiausius ir įvairiausius dalykus“³². Pats noras surasti universalų pažinimo metodą kyla tik pernelyg išgarbinus formaliąją logiką. Ši išvada griauna mokslo pretenzijas į absoliučią tiesą (pastaroji pretenzija, beje, vienas iš galilėjiškos „propagandos“ elementų, savo ruožtu yra matematikos absoliutinimo rezultatas), bet nereliatyvizuoja jo pasiektų rezultatų tiek, kad juos būtų galima laikyti lygiaverčiais (vienodai klaidingais) kitų „tradicijų“, pavyzdžiui, mitų pažintiniams rezultatams. Be abejonės, kiekvienu būdu žmogaus vykdomas pasaulio pažinimas neišvengiamai yra jo sužmoginimas³³ ir šia prasme „ideologizuotas“. Tačiau sužmoginimo laipsnis (arba jo atvirkštinis koreliatas — objektyvaus turinio lygmuo) skirtingų pažinimo formų rezultatuose nėra vienodas, o tai taip pat patvirtina „tradicijų“ praktiniai rezultatai; siekiant juos sugretinti, visai nereikia vienu metu jų vystyti. Pakanka palyginti juos istoriškai, norint įsitikinti mokslo pranašumu įvaldant gamtą.

Mokslas nėra ir autonomiškas reiškiny. Būdamas istorine pažinimo pakopa, jis neišvengiamai susijęs su kitomis pažinimo formomis ir yra jų maitinamas. Jo sugebėjimas asimiliuoti kitų pažinimo formų rezultatus tik patvirtina šį ryšį, o šių rezultatų išplėtojimas iki praktinio jų pritaikymo — taip pat argumentas mokslo naudai.

Apskritai neiškiria mokslo iš kitų „tradicijų“ ir kritinė nuostata. Mat pačiame moksle netrūksta dogmatizmo (tiek individualaus, tiek institucinio), be to, evoliucionuoja net pačios dogmatiškiausios pasaulio pažinimo formos, pavyzdžiui, religijos. Tiek paremta patyrimu, tiek grynai teorinė (pavyzdžiui, loginė) kritika moksle negarantuoja, kad jo rezultatai bus absoliučiai tikri, bet vis dėlto užtikrina jam sparčiausią dinamiką³⁴. Pastarasis istorinis faktas gali tapti argumentu mokslo naudai, tik rekonstravus mokslo raidą kaip pažangą. Kaip parodyta straipsnio pradžioje, postpozityvistinė nuostata iš principo neduoda pagrindo tokiai rekonstrukcijai. Todėl P. Fejerabendui, neperžengiančiam vidinės postpozityvizmo kritikos rėmų, sparčios mokslo raidos faktas veikia yra argumentas prieš mokslą: dažniau falsifikuojami rezultatai yra, ko gero, labiau klai-

³² Geymonat L. Paradossi e rivoluzioni.— Milano, 1979, p. 74.

³³ Ir tik dėl to galimas kaip pažinimas. Šią mintį, slėpėjusią jau Protagoro posakyje „Žmogus yra visų daiktų matas <...>“, bene pirmasis adekvačiai išreiškė Dž. Vikas savo garsioju „Verum ipsum factum“.

³⁴ Žr.: Leninas V. Pilnas raštų rinkinys.— V., 1981, t. 18, p. 140.

dingi. . . Tačiau juk galimos (ir ne tik logiškai) ir kitos nuostatos³⁵, teikiančios kur kas daugiau erdvės mokslo pažangai rekonstruoti. P. Fejerabendas, deja, kitų nuostatų neišnagrinėja, tuo palikdamas spragą savo argumentacijoje.

Nors mokslo, kaip veiklos, svetimumo žmogui fejerabendiškoji kritika ir kyla iš realios problemos nuojautos, bet, įstrigusi tos problemos priegose, ši kritika nepažengia toliau emocinio pasmerkimo. Kiek ši kritika yra nukreipta prieš moksle keliamą objektyvumo reikalavimą, tiek ji yra proto susipykimas su pačiu savimi³⁶, nes kiek ji yra diskursyvi ir pretenduoja į visuotinį reikšmingumą, tiek ji pati yra objektyvi, taigi griaua save pačią. Apskritai mąstymas jau vien dėl savo kalbinio pobūdžio visada turi objektyvumo momentą³⁷. Dėl to P. Fejerabendui (ir egzistencialistams) nuliūsti nereikėtų — ne objektyvumo reikalavime slypi susvetimėjimo moksle priežastys. Tai netiesiogiai matyti ir iš paties P. Fejerabendo samprotavimų. Juk jis pripažįsta, kad užsiėmimas mokslu kai kam teikia malonumą ir dėl to siūlo mokslą tik apriboti, bet ne panaikinti apskritai. Taigi kai kam užsiėmimas mokslu yra jo interesų išraiška ir jokių būdu nereiškia susvetimėjimo. Paprieštaravus, kad pastaruoju atveju turima galvoj savo paties atžvilgiu susvetimėjęs žmogus, būtų galima atsakyti, kad tada P. Fejerabendas neišaiškina tokio susvetimėjimo priežasčių ir kad jo siūloma reforma neatlieka savo paskirties iki galo.

Spragos fejerabendiškoje mokslo kritikoje gali sukelti įspūdį, kad ji tėra savotiška mizologijos atmaina. Tokia charakteristika, be abejo, turi racijos: P. Fejerabendas, iš tiesų, pradėjo „kryžiaus žygį“ prieš mokslą, nusivylęs savais metodologiniais ieškojimais. Tačiau jau vien tas faktas, kad mokslo vertės problemą iškėlė pati pozityvizmo raida, verčia manyti, jog yra ir gilesnių jos (fejerabendiškojo) sprendimo priežasčių. Natūralu ieškoti jų ten, kur glūdi ir pačios problemos ištakos, kaip tik pozityvizmo genezėje. Pozityvizmo atsiradimas reziumavo šiuolaikinio mokslo kovos už pripažinimą baigmę: ankstesnė (XVII—XVIII a.) filosofija bandė „pateisinti“ mokslą metafizinio pagrindo, užtikrinančio moksliniam pažinimui absoliutų teisingumą, ieškojimais, o pozityvizmui mokslas — jau neginčytina kultūros dalis, nereikalaujanti jokios išorinės filosofijos garantijos. Pagrindiniu mokslo priešininku šioje kovoje buvo krikščionybės religija. Racionali (mokslu grindžiama) jos kritika, pasiekusi savo apogėjų Švietimo epochoje, ne tik apribojo jos autoritetą, bet ir teoriškai paruošė dorovinių vertybių krizę. Mokslinis skepticizmas, sudrebinęs religinio dorovinių vertybių sankcionavimo pamatus, pats, deja, naujo vertybių pa-

³⁵ Pavyzdžiui, dialektinio materializmo požiūris, realizuotas L. Džeimonato mokslo pažangos koncepcijoje. Plačiau žr. *Geymonat L. Scienza e realismo.*— Milano, 1977, 77—95.

³⁶ Plg. *Poincare H. La valeur de la science.*— Paris, 1920, p. 215—217.

³⁷ „Kalba yra praktinė, taip pat kitiems žmonėms egzistuojanti, vadinasi, tik tuo būdu ir man pačiam egzistuojanti reali sąmonė <...>“ (*Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.*— V., 1974, p. 26).

grindimo būdo nenurodė. Tai paaikšėjo po to, kai D. Hiūmas išplėtojo skepticizmą paties mokslo atžvilgiu. Galutinai šią išvadą filosofijoje įtvirtino I. Kantas. Gelbėdamas (gamtos) mokslą, atitinkantį galilėjišką absoliutaus žinojimo idealą, iš D. Hiūmo skepsio ugnies, I. Kantas jį taip išgrynino, kad šis tapo vertybiškai neutralus. Atvaizdavęs mokslinį pažinimą kaip apriorinėmis jutimo formomis patiriamų reiškinių sintezę taip pat apriorinėmis proto kategorijomis, I. Kantas kartu padėjo filosofinius pagrindus formaliai pažinimo interpretacijai ir uždėjo veto jo pretenzijoms į vertybių pažinimą. Šios mintys loginį išbaigtumą įgavo pozityvizme, paneigusiam bet kokią transcendentinio vertybių pagrindimo galimybę. Taigi pozityvizmas užfiksavo mokslo pergalę kartu su negatyviais jos kritikos rezultatais — dorovinių vertybių teorine devalvacija. Kita vertybių krizės pusė buvo nepaprastai išaugęs (į tikslaus žinojimo idealą orientuotas) moralinis reiklumas. Racionali kritika, atskleidusi vertybių transcendentinio pagrindimo iliuzoriškumą, sudarė visiškai laisvo žmogaus elgsenos orientyrų pasirinkimo galimybės išpūdį. Entuziazmas, kilęs stebint ką tik atsivėrusios absoliučios laisvės horizontą, išsiliejo egzistencinėje filosofijoje. Tačiau toliau žmogaus veiklos, taip pat mokslo, apribojimų negatyvios kritikos ir egzaltuoto absoliučios laisvės idealo teigimo ši filosofija pažengti negalėjo. Panaikinus bet kokią apibrėžtumą dorovinio apsisprendimo erdvėje, absoliutaus apsisprendimo galimybė tapo tuščia, ir vienintelis dalykas, kurį galėjo pasiūlyti egzistencinė filosofija, buvo abstraktus individualaus tobulėjimo idealas. Kaip tik dėl to į egzistencializmą galima žiūrėti kaip į pozityvizmo atsvarą — jo moralinį papildymą: pastarajam tariamai sunaikinus vertybes, pirmasis tariamai jas grąžino. Todėl nenuostabu, kad pozityvizmo raidoje vėl iškilus vertybių problemai, P. Fejerabendas, ieškodamas jos sprendimo, persoko į aiškiai egzistencinę filosofiją atsiduodančius samprotavimus. Tai rodo tiek egzistencinė mokslo kritika, tiek galutinė P. Fejerabendo išvada apie būtinumą atskirti mokslą nuo valstybės. Tik abstraktas tobulėjimo idealo atžvilgiu visos žmogaus dvasios iškrovos yra vienodai reikšmingos, o tada, aišku, negalima leisti, kad vienai iš jų, pavyzdžiui, mokslui būtų teikiamas prioritetas. Tačiau, kaip rodo straipsnyje atlikta analizė, neegzistenciniai P. Fejerabendo argumentai nėra pakankami jo galutinei išvadai, o egzistencinė nuostata (taigi ir kritika) pati yra kritikuotina tiek dėl savo prielaidų, tiek dėl savo išvadų³⁸. Konfliktas tarp mokslinio ir vertybinio požiūrių, pagimdęs ir jau minėtą pozityvizmo bei egzistencializmo antinomiją³⁹, tėra matomas tik sustojus ties negatyviais mokslinio skepticizmo rezultatais — tariamu vertybių sunaikinimu tiek transcendentinio jų pagrindimo kritika, tiek teoriniu jų paaikškinimu ir ieškant išsigelbėjimo iš vertybių krizės ne einant pirmyn, t. y. analizuojant mokslinio vertybių pagrindimo galimybes, bet grįžtant atgal, t. y. blokuojant

³⁸ Plačiau žr.: Egzistencinė filosofija: istorija ir dabartis.— V., 1981.

³⁹ Ši antinomija tėra tik vienas mokslo ir filosofijos skyrybų atgarsis. Plačiau žr.: *Lozuraitis A.* Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus.— *Problemos*, 1976, Nr. 1(17), p. 20—22.

mokslinio požiūrio intervenciją į vertybių sritį. Nors ir, vaizdingai pasakius, „mokslo dėmesio centre yra gamta, o išminties (vertybinio požiūrio.— S. J.) — gyvenimas“⁴⁰, bet abu pasauliai nėra atskirti nepraeinama praraja. Žmogus gyvena gamtoje ir yra jos dalis, o kartu ir tiltas jungiantis abu (tik filosofine refleksija dirbtinai atskirtus) pasaulius. Savaip interpretuodama šią prielaidą, „marksizmo filosofija nurodo teoriniam (moksliniam.— S. J.) pažinimui kelią į, aksiologijos požiūriu, paslaptinę vertybių pasaulį“⁴¹, o kartu ir — į istoriškai pamatuotą realių kultūros problemų realią sprendimo galimybę.

Šių išvadų akivaizdoje gali kilti abejonės P. Fejerabendo kritikos prasmingumu. Konfliktas tarp mokslinio ir vertybinio požiūrių tėra tariamas, o ar ne tariama ir P. Fejerabendo kritika? Ir iš tiesų, kiek P. Fejerabendas, kritikuodamas pozityvistinį mokslo absoliutinimą, tariasi kovojąs su visuotiniu filosofinės mokslo refleksijos pasireiškimu (kad taip yra, liudija galutinio jo sprendimo pobūdis), tiek jo kova turi donkichotiškumo elementų. Kita vertus, kaip tik todėl, kad jo kritikos objektas yra pozityvistinė mokslo šmėkla, įgauna pateisinimą tiek jo kritikos, tiek galutinių išvadų aštrumas. Juk, anot L. Altiusero, norint ištiesinti su-lenktą lazda, ją reikia perlenkti į kitą pusę. Na, o svarbiausias P. Fejerabendo kritikos rezultatas, be abejonės, yra pačios mokslo kultūrinio reikšmingumo problemos išryškėjimas, nors, tiesa, tai daroma ir neadekvačiu pavidalu. Šią problemą paruošė visa šiuolaikinio mokslo raida. Nors šiuolaikinio mokslo atsiradimas, kaip jau buvo minėta, buvo susijęs su objektyviais pokyčiais visuomenės ekonominėje struktūroje, bet tapti kultūros dalimi mokslas galėjo tik įveikęs kitų, P. Fejerabendo žodžiais tariant, „ideologijų“, pirmiausia religijos pasipriešinimą. Suprantama, ką tik užgimęs mokslas dar negalėjo pasigirti ypatingais pasiekimais, todėl pagrindiniu argumentu jo kovoje už pripažinimą tapo pretenzijos į absoliutų gamtos paaiškinimą. Šioms pretenzijoms tikrumo teikė naujojo mokslo metodas — eksperimentinio ir matematinio metodų vienovė. Matematika jau nuo antikos laikų buvo laikoma absoliutaus pažinimo etalonu. Todėl, tarus, kad „visatos knyga <...> parašyta matematikos kalba“⁴², natūralu buvo tikėtis matematikos pagrindu pasiekti absoliutų gamtos pažinimą. Mokslas pirmiausia išsikovojo vietą kultūroje šalia religijos (ir taip realizavo dar viduramžiais užsimezgsią dviejų tiesų teoriją), o po to ėmė pastarąją spausti ir galiausiai Švietimo epochoje stojo į atvirą kovą su ja. Jo argumentams teikė svarumo vis gausėjantys pažinimo rezultatai ir pirmiausia Niutono teorijos triumfas. Šio neaptemdė nei naujųjų laikų filosofijos nesėkmės ieškant metafizinio absoliutaus pažinimo pagrindo, nei jas reziumavęs D. Hiūmo skepticizmas, nei galiausiai kantiškoji mokslo vertybinė sterilizacija. Toks akivaizdus (nesant alter-

⁴⁰ Tagle A. La experiencia humana.— Buenos Aires, 1938, p. 13.

⁴¹ Lozuraltis A. Apie filosofinius vertybių teorijos pagrindus, p. 32.

⁴² Galilei G. Il saggiaatore.— In: Galilei G. Sensate esperienze e certe dimostrazioni, p. 248.

natyvų) buvo Niutono teorijos tikrumas. Todėl mokslas tęsė savo ekspansiją į kultūrą. Pradėjęs nuo gamtos pažinimo, jis galiausiai ėmė kėsintis į visų žmogiškųjų problemų sprendimą. Ši tendencija pasiekė kulminaciją XIX a. antroje pusėje, kai išsismarkavęs mokslas absoliutaus pažinimo vardu „paneigė visus gyvenimo vaizdinius, nepasiduodančius moksliniam aiškinimui“⁴³. Tačiau kaip tik šio laikotarpio pabaigoje ir išryškėjo jo pretenzijų nepagrįstumas. XIX a. pabaigos—XX a. pradžios mokslo revoliucija, nuvainikavusi, be kita ko, ir Niutono teoriją, atskleidė apytikrą mokslinio pažinimo pobūdį. Tai pirmiausia užaštrino pažinimo pažangos problemą. Nors pastaroji turėjo kilti visada aiškinant pažinimo procesą, bet pripažįstant absoliutų mokslinio pažinimo pobūdį, jos sprendimas buvo toks akivaizdus (mokslo pažanga — absoliučių tiesų rinkimas), kad ir pačios problemos tarsi nebuvo. Paaikškęs, kad mokslinis pažinimas yra apytikris, reikėjo pagrįsti jo pažangos galimybę. Negana to: mokslas jau nebegali pretenduoti į išimtinę vietą pažinimo srityje. Prireikė gretinti jį su kitomis, taip pat apytikrą pažinimą teikiančiomis, pažinimo formomis, kitaip tariant, būtina reikėjo peržiūrėti jo pretenzijas į išimtinę vietą kultūroje. Tiek mokslo pažangos problema, tiek iš jos išauganti mokslo kultūrinio reikšmingumo problema neliko be atgarsio jau savo iškilimo metu. Tačiau, neižvelgdami patenkinamo mokslo pažangos sprendimo, dalis filosofų (pavyzdžiui, A. Bergsonas, E. Lerua) nususuko nuo mokslo, ieškodami pažinimo alternatyvos iracionalizme, kiti (pavyzdžiui, E. Machas, P. Duhemas, A. Puankarė), net ir suabejoję pažintine mokslo verte, nesudvejojo mokslo reikšmingumu žmonijos kultūrai, bet, negalėdami to reikšmingumo pagrįsti, nepažengė toliau nuogos mokslo apologetikos⁴⁴. Ir tik V. Leninas, „Materializme ir empiriokriticizme“ nužymėjęs mokslo pažangos problemos sprendimo kontūrus, kartu padėjo pagrindus ir mokslo kultūrinio reikšmingumo problemai spręsti. Ši knyga, galima sakyti, yra ir šios problemos sprendimas tuometinėmis sąlygomis. Joje išplėtotą pažintinę mokslo vertę neigusių mokslo koncepcijų kritika buvo stiprus priešnuodis mistinių nuotaikų plitimui moksle, literatūroje ir filosofijoje.

Suveluota P. Fejerabendo reakcija negali būti paaikškinta vien tik užtrukusiu pozityvistiniu mokslo sapnu. Mokslo kultūrinio reikšmingumo problema aktuali ir dabar. Ją jaučia pirmiausia patys mokslininkai, dažnai negalėdami suvokti savo rezultatų galutinės paskirties. Dar XIX a., prasidėjęs mokslo specializavimosi procesui, mokslas išsklido į daugybę platesnių bei siauresnių disciplinų. Tai leido efektyviau spręsti mokslo problemas, bet liko neaiški tų problemų vieta bendrame pažinimo procese, taigi ir galutinė jų prasmė. Tokiomis sąlygomis siauresnių problemų sprendimas neišvengiamai virto abstrakčia veikla⁴⁵. Štai kodėl dar S. Kier-

⁴³ Tagle A. La experiencia humana, p. 135.

⁴⁴ Žr.: Mach E. Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Forschung.— Leipzig, 1906, S. 441—455; Poincare H. La valeur de la science, p. 248—276.

⁴⁵ Plg. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года.— Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 42, с. 86—99.

kegoras galėjo išvelgti moksle susvetimėjimo reiškinių. Pastarasis tapo dar akivaizdesnis pripažinus apytikrį mokslinio pažinimo pobūdį. Dabar mokslininkas nebegalėjo įprasminti savo veiklos rezultatų net ir abstrakčiai, t. y. kaip mažyčių, bet absoliučios tiesos (o todėl ir vertybės pobūdį turinčių, todėl siektinų) grūdelių suradimą. Taigi mokslo kultūrinio reikšmingumo problema nėra vien primesta mokslui iš šalies dėl greta vienu metu egzistuojančių kultūros darinių trynimosi, bet kyla ir iš jo paties vidinio vystymosi tendencijų⁴⁶.

Pačiu bendriausiu pavidalu ši problema dažniausiai apibūdinama kaip prieštaravimas tarp „scientistinės“ ir „humanitarinės“ kultūrų. Prieštaravimas, be abejonės, yra, bet vargu ar tai prieštaravimas tarp dviejų kultūrų... „Labai abejotina, ar galima kalbėti apie tikrą „mokslinę kultūrą“ <...> Turtingai įvairių mokslo disciplinų mozaikai dar toli gražu iki autentiškos kultūros“⁴⁷. Todėl kur kas prasmingiau yra kalbėti apie mokslo ir „humanitarinės“ kultūros prieštaravimą, kurio esmė — pastarosios pagrindų diskreditavimas pirmojo pasiekimų požiūriu. Tai destruktivus ir dėl to vienpusis prieštaravimas, ir jo karčių vaisių pirmiausia ragauja patys mokslininkai. Nerasdami socialinių etinių savo veiklos orientyrų pačiame moksle, jie priversti kreiptis į „humanitarinę“ kultūrą. Nors ši (t. y. humanitarinių studijų kompleksas) ir „vieninga, visuotinė ir užangažuota visų didelių problemų atžvilgiu (dėl to ir prasminga kreiptis į ją.— S. J.), bet nepataisomai pasenusi ir dėl to neadekvati mūsų epochos poreikiams (jų matas — šiuolaikinio mokslo lygmuo.— S. J.) kultūra“⁴⁸. Todėl, išliekant nuosekliam, reikia rinktis „humanitarinę“ kultūrą, teikiančią ieškomus, tegu ir pasenusius, orientyrus ir atmesti mokslą arba rinktis mokslą ir atmesti „humanitarinę“ kultūrą, taigi pasilikti socialiniame etiniame vakuume. Pastaruoju atveju mokslas tampa pavojingu žaislu naivaus vaiko rankose. Jau nekalbant apie tokio sociališkai neužangažuoto žaidimo grėsmę žmonijos likimui, dalyvavimas jame praranda ir tiesioginį patrauklumą. Augant institucionalizacijos ir specializacijos laipsniui, mokslas praranda veiklos, kurioje žmogus galėtų visiškai realizuoti savo asmenybę, pobūdį. Štai kodėl mokslininkų tarpe taip plinta įvairiausi hobiai — dažniausiai surogatinės neišbaigtos saviraiškos kompensacijos. Šiame kontekste visai prasmingai nuskamba ir P. Fejerabendo pasiūlymas išnaudoti moksle esančią laisvę (subjektyvaus sprendimo galimybę pasirenkant teoriją) taip, kad mokslas (kaip veikla) iš despotiško drakono virstų viliojančia kurtizane⁴⁹. Be abejonės, tokia kosmetinė ope-

⁴⁶ Apie tai byloja ir tas faktas, kad ši problema jau tampa ir mokslo metodologų svarstymo objektu. Štai 1982 metų rugsėjo 26—28 dienomis Palangoje įvykusioje VIII sąjunginėje konferencijoje „Mokslo logika ir metodologija“ pirmą kartą panašių renginių istorijoje buvo organizuota diskusija „Šiuolaikinio mokslo socialinės etinės problemos“.

⁴⁷ *Geymonat L. Storia del pensiero filosofico e scientifico.*— Milano, 1972, vol. VI, p. 1064.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ *Feyerabend P. Consolations for the Specialist.*— In: *Criticism and the Growth of Knowledge*, p. 229.

racija (jei ji ir apskritai galima) problemos iš esmės neišsprendžia. Tai vėliau pasidarė aišku ir pačiam P. Fejerabendui, galų gale pasiūliusiam atskirti mokslą nuo valstybės. Tačiau istorija rodo, kad joje išskylančios problemos sėkmingai sprendžiamos ne jas užmaskuojant ar bėgant nuo jų, bet atviromis akimis įvertinant jų istorinės raidos tendencijas ir nukreipiant pastangas realizuoti labiausiai priimtina tendenciją. Mokslas yra neginčytina šiuolaikinės civilizacijos dalis. Jeigu jis neturi kultūrinio išmatavimo ir šio trūkumo negalima kompensuoti esama „humanitarine“ kultūra, tai būtinai reikia kurti naują mokslinę kultūrą. Akivaizdu, kad toks uždavinys negali būti išspręstas dekretu iš viršaus. Tai yra laiko klausimas. Kol kas aišku viena, problema iškilusi ir reikia nedelsiant ją spręsti. „Masės, sykį išsivadavusios iš senų mitinių koncepcijų, negali toleruoti, kad intelektualinio rafinuotumo vardu būtų atsisakoma užpildyti paliktą tuščią vietą, t. y. kad būtų atsisakoma kurti naujas pasaulį interpretuojančias formules, adekvatesnes šiuolaikiniam pažinimui ir problemoms“⁵⁰. Čia pirmiausia turėtų pasirodyti mokslo metodologai. Mokslo kultūrinio reikšmingumo problema negali būti išspręsta, nepagrindus pažintinės mokslo vertės, t. y. nerekonstravus mokslo raidos kaip pažinimo pažangos. Tai savo ruožtu gali būti padaryta tik šiuolaikinio mokslo vystymosi ypatumų požiūriu, peržiūrėjus tradicines pažinimo kategorijas ir remiantis pažinimo samprata, įvertinančia tiek mokslo istorinį pobūdį, tiek jo praktinę prigimtį.

⁵⁰ Geymonat L. Storia del pensiero filosofico e scientifico, vol. VI, p. 1064.